

**СІСТЭМНАСЦЬ АДНОСІН СЭНСАВАГА ЗВЯНА
"СЛОВА – ФРАЗЕАЛАГІЗМ" У БЕЛАРУСКАЙ
І УКРАЇНСКАЙ МОВАХ**

Мікалай Аляхновіч

Адносіны такіх адзінак як слова і фразеалагізм заўсёды былі і ёсць у цэнтры ўвагі даследчыкаў мовы. Наколькі ўплывае семантыка слова на станаўленне фразеалагічнага значэння? Што застаецца "слоўнага" ў сутнасці кампанента ФА? У якой ступені сэнс устойлівых адзінак перадаецца адпаведнікамі-словамі? Пытанні ў шмат. Самых розных. Але заўважаецца ў навуковых працах пераважна аднабаковы рух: ад слова да фразеалагізма. Гэтыя адносіны аналізуюцца і на ўнутрымоўным, і на міжмоўным (шматмоўным) фактычным матэрыяле. Што да аднісін у напрамку "фразеалагізм – слова", то тут навуковыя пошукі акрэсліваюцца перспектыўнымі назіраннямі ў даследаваннях Шанскага М.М., Бабкіна А.М., Папова Р.М., Янкоўскага Ф.М., Гваздарава Ю.А., Дзёрке З. і некаторых іншых. Праўда, разгляд такіх адносін і ў першым выпадку, і ў другім не можа прывесці да больш-менш навукова поўных і дакладных вывадаў, бо ён (разгляд) раскрывае сутнасць з'явы ў сінхраніі, на ўзроўні толькі пэўнага звяна, звычайна, без дастатковага ўліку сувязяў гэтага звяна з іншымі ў моўнай сістэме.

Гэты матэрыял – ёсць спроба акрэсліць некаторыя канкрэтныя моманты сістэмных адносін сэнсавага звяна "слова – фразеалагізм" на дэрывацыйным узроўні; ён з'яўляецца лагічным працягам нашых росшукаў у гэтым напрамку (Гл.: Аляхновіч М.). Факты ўзнікнення фразеалагічных выразаў, аднолькавых у беларускай і ўкраінскай мовах, мовах сумежных, роднасных, больш набліжаных адна да адной, чым да якіх іншых (у тым ліку і да "аднасямейнай" рускай), сведчаць пра агульнасць тэндэнцый у развіцці сэнсава-сістэмных адносін на розных узроўнях, у тым ліку і на дэрывацыйным.

Звыкласць лінейнага нарастання (нараджэння) моўных адзінак (ад меншага да большага) традыцыйна трымае нас на ланцужку слова – спалучэнне – фразеалагізм". У гэтым бачыцца і прычына

таго, што пытанне пра ролю фразеалагізмаў у развіцці лексічнага складу мовы распрацавана недастаткова ды і распрацоўваецца неяк замаруджана. Між тым, як адзначае Шанскі М.М., "многие фразеологизмы по отношению к синонимичным им словам являются не вторичными, а исходными" (Шанский, 1985, 128). У прыватнасці, даследчык падмацоўвае свой вывад наступнымі прыкладамі: слова "наладиться" ўзнікла на аснове сінанімічнага яму фразеалагізма "пойти на лад"; "угробить" – на аснове "вогнать в гроб"; "болтать" 'говорить пустяки' – на аснове "болтать языком"; "чучело" (у пераносным значэнні) – на аснове "чучело гороховое"; "головомойка" – на аснове "мыть голову". Такі падыход патрабуе ўзважанага аналізу, бо не заўсёды семантычна блізкае да ФА слова ўзнікае на яго аснове. Гэта адно. А другое ў тым, што новыя адфразеалагічныя словы павінны займаць у лексічнай сістэме сваё асобнае месца – па за сістэмай слоўна-граматычных сувязяў аднатыпных слоў. Надзвычай асцярожна прабіваецца наверх вывад пра ўзнікненне адфразеалагічных слоў-амонімаў. Вось адна з думак, якая належыць Папову Р.М.: "Регулярное выделение компонентов фразеологических единиц с новыми "несистемными" значениями привело бы к образованию в лексической системе излишне большого количества омонимичных слов, что затруднило бы пользование данным языком" (Попов, 1976, 160-161). Таму ўзнікненне такіх слоў шмат хто разглядае як пэўны прыём фразеалагічнай стылістыкі (Лепешаў, 1984).

Аднак працэс узнікнення новых слоў на аснове ФА не толькі не спыняецца ад такіх падыходаў, а яшчэ болей актывізуецца: адфразеалагічныя словы ўтвараюць значны пласт у лексічных сістэмах моў, нарошчваюць свой сэнсавы патэнцыял, граматычныя магчымасці, і ўжо на гэтым этапе зноў могуць быць і становяцца базай для нараджэння фразеалагічных выразаў другога пакалення. Так, слова **головомойка** ідзе ад выразу *мыть голову*, а сучасная руская мова ведае і адзінку **задать головомойку** (Бирих, 1994, 98); слова **шапкобрана** 'заканчэнне, канец якога-небудзь сходу, калі ўсе прысутныя разыходзяцца', вядомая ўкраінскай мове (СУМ, XI, 1980, 408), асновай свайго з'яўлення мае выраз *шапачны разбор* (параўн. з руск. *под шапочный разбор, при шапочном разборе, к шапочному раз*

бору) (ФСРЯ, 1967, 377). І ўжо ў якасці кампанента увайшло ў структуру новых, іншых ФА: **прыіти (прыіхати, поспіти і т. ін.) на шапкобрання; застати шапкобрання** (СУМ, XI, 1980, 408).

Неакрэслены статус новых слоў, іх знешняе падабенства і супадзенне са словамі свабоднага (нефразеалагічнага) ўжывання, але разам з тым істотныя сэнсавыя разыходжанні спараджаюць многа праблем, асабліва пры ўкладанні лексікаграфічных даведнікаў, пры пошуку патрэбнага сэнсавага растлумачэння такіх моўных адзінак (найперш гэта адносіцца да адфразеалагічных слоў, якія фармальна супадаюць з былым кампанентам). Таму сустракаем факты рознага афармлення слоўнікавых артыкулаў. Так, дзеяслоў **малоць** /укр. молоти, руск. молоть/ звычайна раскрываецца як мнагазначны, у пераліку дэфініцый якога ёсць наступныя: 1. Ператвараць у муку зерне, раздрабняючы, расціраючы яго; 2. (з паметай *пераноснае*) Гаварыць абы-што, гаварыць глупства. І пасля гэтага значэння пад знакам ромба даецца ФА **малоць языком**, сэнс якой у цэлым адпавядае другому значэнню названага слова. Дастаткова аднаго погляду, каб убачыць і адчуць семантычную прастору паміж гэтымі двума значэннямі слова *малоць*, і, наадварот, каб усвядоміць сэнсавую роднасць слова і ФА. Мабыць, гэта дало падставы некаторым даследчыкам аформіць значэнні слова *малоць* як аманімічныя, у двух асобных слоўнікавых артыкулах (параўн.: **Молоть I**. Превращать в муку, порошок; измельчать. *М. зерно. Молоть II* /разг./ Говорить что-н. вздорное. *М. чепуху, вздор, ерунду. Мели Емеля, твоя неделя* (погов. о пустом болтуне; Ожегов, 1989, 631).

Заўважаецца таксама іншае: спроба сэнсавага растлумачэння адфразеалагічнага слова адсылкай да значэння адпаведнага фразеалагізма. Напр., трэцяе ў пераліку значэнне да дзеяслова **ляпаты** з паметамі *пераноснае, размоўнае* знаходзім: **Те саме, што ляпаты языком**, а сэнс ФА наступны: **гаворыць штось недоречнае, нерозумнае** (СУМ, IV, 1974, 581). Калі ў такім падыходзе заўважаецца паслядоўнасць і пэўная заканамернасць, то растлумачэнне сэнсу ФА адсылкай да аднаго са значэнняў слова, якое фармальна супадае з кампанентам, згаданую паслядоўнасць парушае, з'яўляецца нелагічным па сутнасці. Напр., дзеяслоў **городити** 1); *Ставити що-небудзь*

(огорожку, тын, паркан); 2. перен. розм. Говорити дурниці, нісенітниці і т. ін. Городити теревені (небилиці, дурниці і т. ін.) – Те саме, що городити 2. (СУМ, II, 1971, 135). У тлумачальным слоўніку беларускай мовы, праўда, падобнай адсылкі няма, але другім значэннем дзеяслоў гарадзіць '*гаварыць бяссэнсіцу, выдумляць*' слова ў слова супадае з ФА агарод, (гарод, плот) гарадзіць, якая прыводзіцца і тлумачыцца адразу пасля лексічнага значэння (ТСБМ, 2, 1978, 27-28). Зразумела, што і ў адным, і ў другім выпадку гаворка можа весціся пра ўзнікненне адфразеалагічных слоў, якія павінны стаяць па-за сістэмай адносін, характэрных іх аманімічным адпаведнікам. Што да знака сэнсавай роўнасці слова і ФА, то і тут патрэбна ўлічваць значную долю адноснасці, бо сістэмна-спалучальныя магчымасці для рэалізацыі сэнсу ў слова значна большыя, чым у фразеалагізма.

Нарэшце, наяўнасць у адфразеалагічных слоў (на першасным этапе самастойнага станаўлення) акрамя зыходнай фразеалагічнай семантыкі яшчэ і іншых паказчыкаў (ацэначнасць, вобразнасць і г.д.), характэрных былому фразеалагізму, не дазваляе ставіць іх у пераліку значэнняў слова, і яны аўтаматычна пакідаюцца ў пазаромбавай прасторы, разам з ФА: укр. – *словом* [ад *одним словом*] (СУМ, IX, 1978, 369); руск. – *словом* [ад *одним словом*], *всего* [ад *всего доброго (хорошего)*] (Ожегов, 1989, 729; 81); *пустое!* [ад *пустое занятие; пустое слово*] (РНС, 1976, 601) и др.

Як бачым, праблема ёсць, і яна патрабуе належнага вырашэння. Але гэтая праблема сама па сабе з'яўляецца і сведчаннем наяўнасці ў нашых мовах значнай колькасці слоў, што ўзніклі на аснове ФА.

У беларускай і ўкраінскай мовах працэс другаснай лексікалізацыі кампанентаў ФА таксама актыўны. І калі фармальнае супадзенне новага слова з былым кампанентам яшчэ пакідае пэўную долю сумнення ў яго новым статусе, то такія самыя новаўтварэнні, але ўскладненыя суфіксамі, адразу заяўляюць пра сябе як пра адрозныя, самастойныя адзінкі. Часам іх аб'ядноўваюць з аказіяналізмамі ці індывідуальна-аўтарскімі словамі, аднак аб'ядноўваць іх можа хі-

ба што адценне навізны ды першапачатковая нязвыкласць ва ўжыванні. У астатнім яны – заканамерны вынік развіцця мовы, вынік актывізацыі дэрывацыйных магчымасцей слова і фразеалагізма.

Так, у беларускай мове ўжывальная ФА **кепікі строіць** 'жартаваць, насміхацца з каго' з варыянтам назоўнікавага кампанента **кпінкі строіць**; з бліжнім значэннем паралельна выкарыстоўваюцца і словы **кепкаваць, кпінкаваць**, што ўзніклі на аснове кампанентаў **кепікі, кпінкі**. Аналагічным спосабам выдзяляецца ў самастойную адзінку і кампанент **плёткі** [ад **плёткі строіць**] – **плеткаваць** (Васілеўскі, 29-30).

Украінская мова вытлумачвае адзінку **брати на кпи** (на кпини) з выкарыстаннем адфразеалагічнага слова '*кепкувати, глузувати з когось, чогось*'. Асобнымі слоўнікавымі артыкуламі даецца цэлае гняздо новых слоў: **кепкувати, кепкування, кпитися** 'те саме, що кепкувати', і арыгінальны назоўнік **кепкун** '*той, хто любить кепкувати*' (СУМ, IV, 1974, 141; 318).

Сярод прыкладаў падобнага ўзнікнення слоў можна прывесці яшчэ некалькі выразных звёнаў: *бел.* – **лынды біць** – **лындаваць**; *горла драць* – **гарлаць, гарланіць, гарлаваць, гарлан**; *нюні распусціць* – **нюніць**; *даць аплявуху* – **аплявушыць**; *гвалт крычаць* – **гвалтаваць**; *шапку скідаць* – **шапкаваць**; *пудла даць* – **пудлаваць**; *хаўрус вадзіць* – **хаўрусаваць, хаўрусавацца** і інш.; *укр.* – *горло дерти (брати)* – **горлати, горлай, горлань, горлач** '*той, хто горлае*'; *байдики бити* – **байдикувати, байдиківання** [Тепер у мене знов робочий період після недовгого періоду байдиківання (Л.Українка)]; *гав (гави) ловити* – **гавити**; *на гвалт бити, на гвалт кричати* – **гвалтувати**; *мати клопіт* – **клопотати**; *шапку знімати (скидати)* – **шапкувати, шапкування, шапкуватися** і інш.

Афіксуюцца, як можна заўважыць, словы адфразеалагічнага ўтварэння, што, у сваю чаргу, падмацоўвае іх адрознасць на першасным, "адкампанентным" этапе ад падобных слоў свабоднага ўжывання. Узбагачэнне беларускай і ўкраінскай моў праз адфразеалагічнае словаўтварэнне надае мовам яшчэ больш адметнасці і непаўторнай арыгінальнасці, бо фразеалогія – найперш радовішча, скарбонка этнакультурнай спадчыны нацыі.

ЛІТАРАТУРА

- Аляхновіч М.** [Олехнович Н.]. Ад фразеалагізма да слова// Слова і фразеалагізм у кантэксте. – Мінск, 1981, с. 29–35; яго: Змены ў структуры фразеалагізмаў// Слова і фразеалагізм у кантэксте. – Мінск, 1981, с. 3–11; яго: Лексемы, утвораныя ад фразем// Пытанні лексікалогіі, фразеалогіі і стылістыкі. – Мінск, 1985, с. 68–69; яго: Фразеологізм і слово (к вопросу о промежуточных явлениях)// Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии. – Новгород, 1991; яго: Фразеология белорусского языка: становление системы, семантико-смысловые отношения// *Studia Slavica Hung.* 39. – Budapest, 1994, с.203–219; яго: Фразеологическая системность и деривация: белорусская фразеология в языковом контексте // Дни славянской филологии. Ученые записки Дебреценского университета. Славистика. – Debrecen, 1996.
- Бабкин А.М.** Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970.
- Бирих А., Мокшенико В., Степанова Л.** История и этимология русских фразеологизмов (Библиографический указатель. 1825–1994). München, 1994.
- Васілеўскі М.С.** Дзеяслоўнае словаўтварэнне: Адыменныя суфіксальныя лексемы. – Мінск, 1995.
- Гвоздарев Ю.А.** Основы русского фразообразования. – Ростов-н/Д., 1977.
- Дьерке З.** Способы деривации слов на базе фразеологизмов в современном русском и венгерском языке// *Studia Russica.* VIII. Budapest, 1985, 85–121.
- Лепешаў І. Я.** Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. Мінск, 1984.
- Лепешаў І. Я.** Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2-х тамах. Мінск, 1993.
- Мокиенко В.М.** Славянская фразеология. М., 1980.
- Ожегов С.И.** Словарь русского языка. 21-е изд. М., 1989.
- Попов Р.Н.** Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. М., 1976.
- Русско-немецкий словарь. М., 1976.
- Словник української мови. I–XI. Київ, 1970–1980.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 тамах. Мінск, 1973–1983.
- Фразеологический словарь русского языка. /Под. ред. А.И.Молоткова. М., 1967.
- Шанский Н.М.** Фразеология современного русского языка. М., 1985.
- Янкоўскі Ф.М.** Беларуская мова. Мінск, 1978.